

**ДИПЛОМАТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ НА ИЗТОЧНАТА КРИЗА,
1875-1877 г. И БЪЛГАРИТЕ**
доц. д-р Румен Генов

Източният въпрос, терминът с който означават комплекса от проблеми свързани с упадъка и краха на Османската империя, и с нейното наследство, заема централно място в системата на международните отношения в Европа в течение на два века. Много важен аспект на превърналия се в кошмар за европейската дипломация въпрос, е съдбата на народите които я населяват, както подписаните нетурски, така и на самия турски народ. Източният въпрос минава през различни фази, свързани с конфликти между Великите сили, с поредица от кризи, национални въстания и войни. Решенията които Източният въпрос получава на един или друг етап, в една или друга степен определят реалностите на нашия ден.

Знаменателна в развитието на Източния въпрос е кризата от средата на 70-те години на XIX в. В много отношения тя се различава от предишните и то не само поради обстоятелството, че българският аспект на Източния въпрос този път заема централно място в нея. Кризата има три основни фази с оглед политиката на Великите сили, които в крайна сметка са фактор с решаващо значение. Тяхната намеса започва с особена дипломатическа активност, след която идва поредната, единадесета Руско-турска война и завършва с третия голям дипломатически конгрес в модерната история (включително споразуменията, които го предшестват и до голяма степен предопределят).

Тази голяма криза на Източния въпрос се смята за едно от най-обстойно изследваните събитията от историята на XIX век. Тя е била предмет на десетки изследвания от европейски - английски (R. W. Seton-Watson, M. S. Anderson, R. T. Shannon, G. Clayton), немски (Ф. Бамберг), български (П. Гудев, Г. П. Генов, Ив. Панайотов, Хр. Христов, К. Косев), руски (С. Д. Сказкин) и американски (Charles and Barbara Jelavich, R. Millman, A. P. Saab) историци. От друга страна дипломатическата история е една от традиционните и най-разработени исторически дисциплини. И все пак моменти от Източната криза от средата на 70-те години (особено на нейната първа дипломатическа фаза през 1875-77 г.), които са останали встрани от вниманието на повечето изследователи (с изключение на R. W. Seton-Watson и Ив. Панайотов), върху които си струва да се акцентира. Това се отнася най-вече до Цариградската посланическа конференция от декември 1876-януари 1877 г., която макар и да стига до вземане на официални решения е от особено значение.

С „пукването на Невесинската пушка” в Херцеговина на 5 юли 1875 г. започва поредната криза на Източния въпрос и в скоро време въстанието залива Босна и Херцеговина. Не закъснява намесата на Великите сили пряко заинтересовани от Балканите в стратегическо и политическо отношение – преди всичко Австро-Унгария и Русия. През декември 1875 г. външният министър на Австро-Унгария граф Гюла Андраши излиза с проект за реформи в Босна и Херцеговина. Държавите съюзнички от „Съюза на тримата императори” – Германия, Австро-Унгария и Русия, с подкрепата на Франция и Италия, предлагат техните консули на място да се заемат с помирителна мисия между османските власти и херцеговските въстаници. Но последните не са съгласни да приемат обещания от Високата порта, които не съпроведени от гаранции за осъществяване на реформите. През май 1876 г. външните министри на Съюза на тримата императори – Германия, Австро-Унгария и Русия подготвят т. нар. „Берлински меморандум”,

който предвижда гаранции за осъществяване на реформите. Но английската дипломация се противопоставя под предлог запазването на авторитета на султана и интегритета на неговата империя.

Двете съперничи си на Балканите сили – Русия и Австро-Унгария опитват да постигнат споразумение за решаване на кризата в свой интерес – в резултат на „топ-дипломация” – среща на Франц Йозеф II и Александър II в Райхщад (Храдец Кралове, в Чехия) се уговаря тяхното взаимодействие и сътрудничество – създаване на независими княжества или автономни провинции на Балканите срещу анексия на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария.

Българските революционери от БРЦК начело с Христо Ботев разбират, че херцеговското въстание слага начало на нова криза на Източния въпрос и опитват да използват това за поставяне на българския въпрос като подготвят въстание два месеца по-късно. Макар че неговата най-значима проява – „Старозагорското приключение” на Стефан Стамболов, завършва с провал, то ускорява развитието на събитията и става пролог към Априлското въстание следващата година.

Може да се постави въпроса защо Априлското въстание получава толкова силен отзвук в Европа. И преди това в българските земи се стига до значими въстания в резултат на които Великите сили се намесват, изпращат анкетьори, например, Нишкото въстание от 1841 г. Френското правителство изпраща известния учен Жером-Адолф Бланки, който проучва условията довели до въстанието, след две години публикува книга, но с тези ограничени дипломатически акции се изчерпва и отношението на Европа към българския аспект на Източния въпрос.

Положението през 70-те години на XIX в. е много по-различно – тогава в Европа се утвърждава масовата преса – с достъпни цени и голям тираж, съответно много по-голямо въздействие върху обществените настроения. Това се отнася и до страна като Великобритания, където има вестници с вековна традиция (като „Таймс”), но след отмяната на регистрацията и на акцизите върху печатарската хартия (т.нар. „данъци върху знанието”), се стига до утвърждаването на пресата като „четвърта власт”. Това явление засяга в една или друга степен и другите европейски страни. По това време се налага и един нов журнализъм - динамичен и отразяващ събитията в момента на тяхното ставане (включително от бойното поле, или в нашия случай – от мястото на събитията – опустошените села в Южна България). Пример в това отношение е американският журналист Дженюериъс Макгахан, в случая действащ като кореспондент а лондонския „Дейли нюз”. Той е от новите журналисти, които отразяват войни, експедиции, драматични събития, често с риск за живота. През лятото на 1876 г. той придружава своя сънародник и приятел, американският генерален консул Юджийн Скайлър, пратен да разследва жестокостите при потушаване на българското въстание. Дописките на Макгахан от Батак – „долината на смъртта”, не само правят името на българското селище известно на света, но предизвикват морален шок във викторианска Англия, потрисат цяла Европа. Може да отбележим, че тридесетина години преди него Бланки в своята книга „Пътувания из България през 1841 г.”, също пише за жертви и разрушения (в частност нарича прословутата пирамида изградена от черепи на въстаници в Ниш „триумфална арка на канибализма”), но ефектът не излиза извън дипломатическите и академични кръгове. Докато само за три месеца през лятото на 1876 г. в повече 200 европейски вестници са публикувани над 3000 статии, дописки, писма свързани с Априлското въстание и неговото потушаване.

Английското обществено мнение трудно може да възприеме „ужасите на една африканска война в сърцето на християнския свят” (по думите на либералния пер Аргайл) и реакцията не закъснява – под въздействието на тези новини в кралството (основно в Англия и Шотландия),

през лятото на 1876 г. възниква спонтанно протестно движение, станало известно като „агитация по българските ужаси” или просто „българска агитация”. То е изключително широко по социален състав – от перове до ратаи, но впоследствие бива овладяно то либерални политици (чиято партия е в опозиция) и пролиберални журналисти. Особена тежест му придава включването от септември на колоса на викторианската епоха Уилям Гладстон, тогава официално подал оставка от поста водач на Либералната партия, но оставащ нейната най-авторитетна фигура. В началото на септември 1876 г. той публикува, написания на основата на свидетелствата на Скайлър и Макгахан, памфлет „Българските ужаси и Източният въпрос”. Той има „въздействието на избухнала бомба”, превръща се в бестселър и се смята за един от най-забележителните образци на политическата реторика на XIX в. Независимо от целия дълбоко въздействащ патос и призови османските правителствени функционери да напуснат вкупом „провинциите, които са опустошили и осквернили”, конкретните предложения на Гладстон за решаване на кризата са сравнително умерени – автономия за населението на въстаналите области. Гладстоновата позиция е противопоставяна на тази на министър-председателя на консервативното правителство Бенджамин Дизраели (който получава по това време от кралицата титлата ърл на Биконсфилд). По време на дебатите по Източната криза в Камарата на общините на 10 юли, Дизраели опитва да омаловажи размера на репресиите, отчасти осланяйки се на своя „експертен опит” добит по време на пътуване из Ориента преди 30 години, отчасти поради недостатъчна информация, като нарича откъслечните сведения стигнали до Форийн офис „приказки от кафенетата”. Но ако се обърнем към неговия архив ще видим, че още през април 1876 г., той се придържа към запазването на статуквото в Османската империя, но е склонен да го разглежда разширително, така че да включи автономия за балканските християни (в писмо до външния министър Едуард Стенли, 15-ти ърл Дарби от 29 май 1876 г.)

Българската агитация във Великобритания, несъмнено мащабно обществено-политическо движение и то в страна, чиято официална политика е безусловната подкрепа на целостта на империята на султана, е окачествявана като най-силната намеса на общественото мнение в сферата на външната политика през XIX век (R. T. Shannon). Но нейната оценка е нееднозначна – Р. Шенън смята, че тя не е постигнала своята цел – да предизвика промяна в правителствената политика спрямо Османската империя. Р. Милман пък смята, че тя е от голямо значение за последвалите събития и особено за обявяването на войната от Русия – показала е, че английското общество е разединено и страната няма да отиде на война в защита на султана.

Кризата и особеното българският ѝ аспект, най-вече сведенията за жестокостите при потушаване на Априлското въстание има много силен отзвук в Русия – широка е емоционалната реакция на руското общество, симпатии към българите изразяват духовни водачи на епохата като И. Тургенев, Ф. Достоевски. Правителствената политика, колебаеща се между умерената линия на „мирната партия”, която смята, че Русия не може в този момент да си позволи война и призивите на панславистите за активна политика, варира от предложения за автономия на балканските християни до временна военна окупация на съответните области.

Във всеки случай българската агитация повлиява върху решението на Биконсфилдовото правителство да приеме идеята за свикване на международна дипломатическа конференция в Цариград и в частност за избора на основния британски делегат на нея, маркиз Робърт Солбъри, министър по въпросите на Индия, за когото се е смятало, че няма симпатии към Османската империя. Цариградската посланическа конференция (с участието на посланиците на Великобритания – Елиът и основен делегат Солзбъри, Германия – фон Вертер, Австро-Унгария – граф Зичи и специалния пратеник барон Каличе, Франция – граф дьо Бургоан, Италия – граф Корти, Русия – граф Н. П. Игнатиев) минава през две фази – предварителни заседания – от 11 до

22 декември 1876 г. (9 заседания) и официални пленарни заседания – от 23 декември 1876 до 20 януари 1877 г. (също 9). Основните въпроси, с които се занимава конференцията са: условията на мира между Османската империя и съюзените Сърбия и Черна гора (във връзка с войната обявена от тях през юни 1876 г. и довела до катастрофални за Сърбия резултати), за устройството на Босна и Херцеговина, за решаването на българския въпрос, за международната комисия, която трябвало да контролира изпълнението на взетите решения. (Протоколите на конференцията са публикувани в английските „сини книги” – серия дипломатически документи, които биват обнародвани непосредствено след съответните събития, по специално в Turkey No. 2 (1877) Correspondence Respecting the Conference of Constantinople and the Affairs of Turkey. London. 1877 и Turkey No. 13 (1878) Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey (With Maps of Proposed Bulgarian Vilayets). London. 1878).

За нас, с оглед на основната тема на курса, особен интерес представляват разискванията и решенията по българския въпрос. На конференцията се стига до забележително взаимодействие и единодушие между делегатите, особено на основните фигури – маркиз Солзбъри и граф Игнатиев, който в случая проявява сдържаност и умереност, мотивирани от неблагоприятния отклик на руските предложения в европейските столици. На третото предварително заседание (13 декември) е представен проект за устройството на България подготвен от американския генерален консул в Цариград Юджийн Скайлър и руския вицеконсул Александър Церетелев. Предвижда се създаването на две автономни български провинции разделени по меридионален принцип – източна с център Велико Търново и западна – с център София. Очертаните на конференцията географски граници не обемат цялото българско етническо пространство (териториите, в които населението е предимно българско), но включват трите основни области – Мизия, Тракия и Македония (в това число цяла Добруджа, Нишки и Скопски санджак, и градовете Костур и Лерин). Вертикалното деление е по предложение на английските делегати и обособяването на източен дял вероятно е целял в него да се осигури надмощие на небългарския етнически елемент. Определено е административното деление на областите на санджаци и нахии и тяхното управление, както и на областите – от главен управител-християнин, назначаван от султана с одобрението на Великите сили, състава и правомощието на областното събрание. Предвижда се съответно устройство на съдебната власт, на военните сили, създаването на милиция (доброволчески формирования) от християни и мюсюлмани съобразно с числеността на населението. За организиране на двете български области и за гарантиране на извършените преобразования и правата на общностите се предвижда създаването на международна комисия с едногодишно действие, както на жандармерия, състояща се от европейци.

Османското правителство, оглавено от декември 1876 г. от енергичния Мидхат паша, заел се да обнови имперското управление на основата на паносманизма, от самото начало възразява срещу предложенията направени на конференцията. На 23 декември когато конференцията започва официално своята работа, в Цариград с топовни салюти е възвестено даруването на конституция от султана, която давала равни права на всички негови поданици. Това според османските управници правело безпредметно продължаването на разискванията на конференцията. Пълномощниците на султана възразяват по-специално срещу създаването на международна комисия, на жандармерия, на начина на назначаване на областния управител, административното деление, устройството на съдебната власт. Великият везир Мидхат паша остава непреклонен и пред сериозните предупреждения на маркиз Солзбъри, че упорството на османското правителство ще доведе до война с пагубни резултати. В своя контрапроект османското правителство на практика анулира основните предложения формулирани на предварителната фаза на конференцията. Една от причините за неотстъпчивостта му е

паралелната дипломация на английския посланик Елиът, който следва инструкциите на правителствения шеф Биконсфилд. На предпоследното пленарно заседание (15 януари 1877 г.) маркиз Солзбъри представя от името на Великите сили ревизиран проект – относно административните единици и тяхното управление, данъчната система, съставянето на милиция и жандармерия от християни и мюсюлмани, учредяването на две контролни комисии, които да надзирават изпълнението на реформите. След отхвърлянето и на този проект от султанското правителство на 20 януари 1877 г., конференцията прекратява своята дейност. Въпреки единодушието на Великите сили Цариградската посланическа конференция се проваля, без да доведе до практически резултати. Но все пак на нея са очертани, макар и непълно етническите граници на България и те получават международно признание.

Темата дава основание за разсъждения и хипотези в духа на това, което в съвременната европейска историография наричат алтернативна или виртуална история. Историческите събития са уникални и неповторими, но не и безалтернативни. При наличие или отсъствие на едни или други фактори техни вероятно би бил различен от този, който фактически е бил реализиран. Какъв би бил ефектът на една успешна Цариградска конференция? Вероятно не би се стигнало до войната с всичките жертви и разрушения, както и последвалото разкъсване на българската етническа общност, създаването на автономни български провинции и тяхното по-продължително съществуване би създало благоприятни условия за по-нататъшно консолидиране на българската нация. Би се реализирал един естествен етап в нейното развитие в условията на ненарушена в политическо и културно отношение общност. Това би я направило по-устойчива и неподатлива на въздействието на външни фактори и центробежни сили. Историческият опит показва, че повечето балкански страни влизащи в състава на Османската империя бележат сходно развитие – от автономия през консолидация до постигането на независимост.

* * *

Бамберг, Феликс. Източният въпрос между Кримската война и Берлинския конгрес. София, 2003.

Гандев, Христо. Априлското въстание 1876 / София, 1974.

Генов, Георги П. Източният въпрос (Политическа и дипломатическа история). Част II. От Парижкия конгрес (1856 г.) до Ньойския договор (1919 г.) София, 1926.

Илчев, Иван, Борислав Гаврилов (Състав.) Източният въпрос в дипломатически документи, спомени на политически дейци и материали от периодичния печат на епохата. София, 1985.

Кастелан, Жорж. История на Балканите XIV-XX век. Пловдив, 2002.

Косев, К. Бисмарк, Източният въпрос и българското освобождение 1856-1878 г. София, 1978.

Косев, К. Априлското въстание – прелюдия на Освобождението. София, 1996.

Лалков, Милчо Димитров. Балканското националноосвободително движение през XIX век (1804-1878 г.) София, 1982.

Панайотов, Иван Н. Към дипломатическата история на Цариградската конференция (декември 1876-януари 1877 г.) София, 1956.

Петвеков, Б. [Гудев, Петър]. Историята на Източния въпрос преди Освобождението на България. София, 1908.

Сказкин, С. Д. Конец австро-руско-германского союза. Москва, 1974.

Христов, Христо. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876-1878 г. София, 1968.

Anderson, M. S. The Eastern Question, 1774–1923: A Study in International Relations. London: Macmillan, 1966.

- Bridge, F. R.** From Sadova to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914. London-Boston, 1972.
- Cahnet, A.** La question d'Orient dans l'histoire moderne (1821-1905) Paris, 1905.
- Choliolcev, Christo (Hrsg.).** Nationalrevolutionäre Bewegungen in Südosteuropa im 19. Jahrhundert. Wien, 1992.
- Clayton, G.** Britain and the Eastern Question: Missolonghi to Galipoli. London, 1971.
- Djordjevic, Dimitrije and Stephen Fischer-Galati.** The Balkan Revolutionary Tradition. New York, 1981.
- Jelavich, Charles and Barbara.** The Establishment of the Balkan National States : 1804 - 1920 / Seattle: Univ. of Washington Pr., 1977.
- Kennedy, Paul.** The Realities behind Diplomacy: Background Influencies on British External Policy, 1865-1980. London, 1981.
- Medlicott, W. N.** The Congress of Berlin and after : a diplomatic history of the near eastern settlement 1878 - 1880. 2nd ed. London, 1963.
- Millman, Richard.** Britain and the Eastern Question, 1875-1878. Oxford, 1979.
- Saab, Anne Pottinger.** Reluctant Icon: Gladstone, Bulgaria and the Working Classes, 1856-1878. Cambridge, Mass., 1991.
- Seton-Watson, Robert William.** Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics. London, 1936.
- Shannon, R. T.** Gladstone and the Bulgarian Agitation, 1876. London, 1963.

Коментар Ж.В. :

Въпросът който поставя автора е твърде интересен – за алтернативното разглеждане на събитието, или какво би станало ако решенията на Цариградската конференция бяха приложени на практика. Смятам че това просто не можеше да стане при никакви обстоятелства. Двете автономни Български области, на практика разкъсваха европейските владения на Турция. След българите и албанците и гърците в Тесалия и Епир, щяха да поиската такава автономия. Или няма политик в Турция със здрав разум, който да се съгласи на такова нещо. Пределно ясно е че след няколко години, укрепналите и създали свои въоръжени сили две български области щяха да се съединят, както стана в 1885 г. при това с много по-големия си размер, Обединена България щеше да ликвидира турското присъствие в Европа.

Така че Цариградската конференция е нищо повече от тактически ход, предприет от Русия, за да избегне очертаващото се военно разрешение на Източната криза. Англия не смята да зачита решенията на конференцията, за нея тя е тактически ход с който да се заблуди, не особено умната външна руска политика, за де не бъде допуснат Бисмарк да се разправи с Франция. Щом става ясно че Горчаков приема английските внушения за „сговорчивост” и започва да защитава Франция пред съюзна Германия, то английската политика по Източния въпрос се втвърдява по старому и Турция окуражена от британските действия, отхвърля решенията и. Германия също тласка Русия към война с Турция, за де се о свободи от досадното руско профренско опекуство и да си развърже ръцете за втора война с Франция. Австро-Унгария също не желае да види самоуправляващи се големи български области, чието съществуване пречи на далекосрочните хабсбургски интереси за експанзия през Вардарската долина към Солун. Франция е твърде заета със собствената си сигурност, но традиционно по Източния въпрос действа съгласувано с Англия. С позицията на Италия – това политическо недоразумение присвоило си статута на

„Велика сила” никой не се съобразява, а тя е традиционна антируска, т.е. антибългарска в случая и насочена към защита на албанците.

И освен това нито една европейска страна освен Русия не смята да воюва с Турция заради някакви си българи! Гърците и албанците са далеч „по-мили” на Западните страни, отколкото българите схващани тогава единствено като безволеви проруски протезета на Балканите.

Така че Цариградската конференция е едно пожелание, красиво и добро за нас българите но практически неизпълнимо!

Ако Русия искаше да разреши Източния въпрос в максимален за нея начин, тя трябваше да върви плътно с Германия, защото това беше единствения възможен път за победоносното възвръщане на Русия в Голямата политика, след Кримската криза. Но това означаваше Русия да жертва Франция и да подкрепи Бисмарк в антифренските му кампании. От това Русия можеше да само да спечели, елиминирайки от Европа още един свой традиционен враг, винаги защитавал независимостта на Полша и целостта на Турция. При една ясна и твърда руска подкрепа, Бисмарк при нужда щеше да жертва и Австро-Унгария, тъй като тя вече губи стойността си и започва да пречи на Германия. Така че следващият етап щеше да е подялба на Хабсбургската империя с Русия, немскоговорящите провинции Тирол, Щирия, Каринтия, Австрия и Судетите – към Германия, независима но поорязна Унгария, с реверанси към Румъния и Сърбия, независима Хърватия, евнтуално независима Чехия и Словакия с Галиция – към Русия.

При това положение винаги коварната Англия изпада в изолация и хода на световното развитие щеше да е в съвсем друг в много по-добър за нас българите вариант!

Русия обече не успя да разбере златният шанс който така настойчиво и предлагаше Бисмарк. Тя постъпи точно противно на логиката и поредицата от нейни грешки доведоха Стара Европа до I-та Св.война в която изгоря династията на Романови!